

Аннотация. В статье раскрыты и охарактеризованы философско-культурологические и психолого-педагогические аспекты воспитания личности в учебно-воспитательном процессе внешкольных учебных заведений как важной сферы их досуговой деятельности; осуществлены выделение и характеристика ведущих концепций, теоретических подходов к формированию личности за пределами школы в современных социокультурных измерениях.

Ключевые слова: внешкольное образование и воспитание, учебно-воспитательный процесс, личность, социокультурные вызовы, педагогизация досуговой деятельности учащихся.

Abstract. Philosophical-cultural and psychological-pedagogical aspects of upbringing in the educational process of out-of-school institutions as an important field of leisure activities are highlighted and characterized in the article; description of leading concepts, theoretical approaches to the development of the growing personality in outside school in contemporary socio-cultural dimensions is carried out.

Out-of-school education is considered as a specific interaction of the processes of education and self-formation and self-development of personality. This, in combination are key components of socialization of a growing personality with formed vital competencies. It is possible to achieve such result under condition of introduction in out-of-school educational institutions innovative model of holistic extracurricular educational space, built on humanistic (cultural) paradigm, where the child with her needs, motives, desires, interests, beliefs, ideas and ideals is the center of the system.

The article presents the characteristics of the essence of major theoretical bases of forming of vital competence of children and youth in out-of-school education institutions. The consideration of problems of scientific-methodological and psycho-pedagogical support of important educational influences in the growing personality in the system of out-of-school education remains to be relevant.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2016

Р. В. Павелків

РОЛЬ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

Анотация. У статті розкрито та проаналізовано психологічні закономірності розвитку моральної свідомості у процесі навчання та виховання учнів молодшого шкільного віку. На основі аналізу наукових джерел із проблеми дослідження обґрунтовано теоретичні основи формування та розвитку моральної свідомості учнів молодшого шкільного

віку з урахуванням їхніх вікових особливостей. Підкреслено роль прийомів, методів, засобів навчання і виховання та їх специфічних особливостей у моральному формуванні особистості молодшого школяра.

Ключові слова: моральна свідомість, моральна самосвідомість, молодші школярі, моральні відносини, моральні знання, навчання, виховання.

Постановка проблеми. Прогресивні зміни, які відбуваються в житті незалежної Української держави, неможливі без зростання творчого і морального потенціалу її громадян, без формування особистості дитини як носія високої моральної свідомості, що психологічно підготовлена до життя у сучасному суспільстві. Але сучасне життя насичене глибокими, різкими, часто суперечливими процесами, які можуть спричинити втрату ідеологічних орієнтирів у виховному процесі підростаючого покоління, виникнення особистісних утруднень загального процесу соціалізації. Сьогоднішнє суспільство не пропонує єдиних моральних орієнтирів. Внаслідок цього у дітей формується пристосовницька мораль, розмитими залишаються моральні цінності та орієнтації, життєві цілі та ідеали. Саме тому серед основних завдань у сучасних освітньо-виховних програмах обов'язковим є положення про створення умов для морального розвитку людської особистості [2].

Крім того, моральне становлення особистості, здатність людини розуміти, інтеріоризувати суспільні вимоги, засвоювати морально-етичні приписи та вибудовувати свою поведінку відповідно до них є одним із центральних питань серед наукових проблем сучасної психологічної і педагогічної науки, які не втрачають своєї актуальності упродовж всієї історії людства.

Виділені в психологічній науці критерії і факти, що характеризують процес морального розвитку, не охоплюють усього простору морального розвитку особистості. Запити практики відносно використання психологічних знань для створення оптимальних умов засвоєння моральних норм дітьми постійно зростають. У школі, сім'ї існує необхідність позначення змісту тих процесів, які лежать в основі морального розвитку дитини, виокремлення передумов та закономірностей формування моральної свідомості підростаючої особистості.

Метою пропонованої статті є розкриття та аналіз психологічних закономірностей розвитку моральної свідомості у процесі навчання та виховання учнів молодшого шкільного віку.

Аналіз останніх досліджень з проблем. Значний внесок у з'ясування низки питань феномена моральної свідомості і самосвідомості як системи знань, уявлень, понять, відчуттів, ставлень тощо, що є одним із стрижневих механізмів особистісної сфери людини, здійснили Г. Балл, І. Бех, В. Богін, М. Боришевський, І. Булах, Л. Виготський, І. Зязюн, І. Кон, Г. Костюк, С. Максименко, К. Платонов, С. Рубінштейн, Х. Шельський, Б. Юдін та інші. Але необхідно зазначити, що проблема залишається відкритою як для теоретичного, так і для експериментального вивчення.

До того ж, соціальні процеси останнього періоду не лише не знизили її актуальності, а, навпаки, загострили.

Психологічні дослідження моральної свідомості доводять, що цей процес розгортається на фоні численних суперечностей. Змістовний розгляд процесу присвоєння моральних норм можливий лише при аналізі генези моральної позиції особистості. Саме в динамічному процесі становлення та розвитку структури моральної свідомості можна виділити ті фактори, що зумовлюють хід морального розвитку. Особливий інтерес для науки і практики має аналіз вікових аспектів проблеми розвитку моральної свідомості. Вивчення генези моральної свідомості дає змогу простежувати поетапність формування когнітивно-мотиваційних та емоційних основ морального розвитку, закономірності його переходу від більш простих до складних форм [12].

Дослідження психологічних закономірностей розвитку моральної свідомості і процесу її формування у молодшому шкільному віці засвідчили, що саме в цей період відбуваються важливі зміни в розвитку моральної свідомості дітей: від пасивного підкорення вони переходять до усвідомленого прийняття соціальних вимог, виокремлення сутності моральних норм, їх інтеріоризацію та екстеріоризацію у власній поведінці. А практика роботи з дітьми показує, що розвивальна і розвивально-корекційна робота з формування моральної поведінки є найбільш ефективною саме в цей віковий період, що характеризується високою податливістю до виховних впливів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, становлення свідомості людини пов'язане зі становленням нової форми буття – буття людського – нової форми життя, об'єкт якої здатен, виходячи за межі свого особистого самотнього існування, усвідомлювати власне ставлення до світу, інших людей, підпорядковувати своє життя обов'язкам, нести відповідальність за все скоєне і все втрачене, ставити перед собою мету і, не обмежуючись пристосуванням до наявних умов життя, змінювати світ – словом жити так, як живе людина і ніхто інший. Свідомість особистості існує у різних формах відображення дійсності. У нашому випадку нас цікавить моральна свідомість.

У філософії моральна свідомість розглядається як духовна сторона моралі, людська свідомість в її спрямованості на осмислення і розв'язання моральних проблем. У взаємодії з моральною діяльністю і моральними стосунками утворює мораль як системну цілісність. Разом із тим, у межах моралі моральна свідомість становить підсистему зі своєю внутрішньою структурою, котра забезпечує поєднання двох притаманних їй функціональних властивостей імперативності (здатності чинити відповідно до принципів) і оцінювальності (здатності співвідносити те чи інше явище з певними моральними цінностями). Відповідно, у змісті моральної свідомості розрізняють, з одного боку, норми і принципи, з іншого, – моральні мотиви, ціннісні орієнтації, етичні цінності. Моральні принципи і моральні оцінки різного рівня не тільки не заперечують, а доповнюють одне одного. Найповніше поєднання усіх цих сторін

здійснюється в категоріях моральної свідомості, що постають основними елементами її смислової будови. До них належать: добро і зло, обов'язок, відповідальність, справедливість, сенс життя, щастя. Розрізняють чуттєвий і раціональний рівні функціонування моральної свідомості. У першому випадку йдеться про моральні почуття, у другому – про моральні судження, етичні концепції і теорії. Смісловим стрижнем моральної свідомості є ідея добра, що тяжіє до конкретизації в моральному ідеалі – образі моральної досконалості. Суб'єктом моральної свідомості може бути як окремих індивід, так і група, спільнота, суспільство в цілому [7].

У психологічній науці під моральною свідомістю особистості, як правило, розуміють суб'єктивно-ідеальну форму відображення у вигляді уявлень і понять реальних взаємин між людьми, яка регулює моральний бік діяльності особистості.

Специфічною формою моральної свідомості є моральна самосвідомість, предметом якої виступає вона сама, а також людина – її носій. Моральна самосвідомість у психічній діяльності особистості виступає як особливо складний процес опосередкованого пізнання себе, емоційно-ціннісного ставлення до себе та навколишніх, саморегуляції поведінки у найрізноманітніших формах взаємодії людей у суспільстві. Одну з важливих характеристик моральної самосвідомості становить її ціннісний аспект, функціонування в ньому моральних значень і смислів [6].

Для періоду дитинства взагалі характерне засвоєння моральних норм (і перетворення останніх на регулятори поведінки та діяльності дитини) через наслідування відповідних дій дорослих. Такий спосіб опанування дитиною основ моралі є природним. Проблема полягає не в тому, щоб відмовитися від нього, а в необхідності більш раннього розвитку у дитини моральної свідомості та самосвідомості. Дитина ознайомлюється з основами людської моралі у процесі задоволення своїх актуалізованих бажань, прагнень, намірів. Деякі з них отримують схвалення, підтримку з боку дорослих, інші ж засуджуються і гальмуються. Поступово у свідомості дитини формується стійке уявлення, що певні моральні вимоги є способом розв'язання тих чи інших конкретних практичних завдань. При цьому мається на увазі не лише досягнення дитиною власних цілей, а установлення чітко окреслених за змістом взаємин з іншими (дорослими та однолітками). Характер таких взаємин стає визначальним у конкретному вчинку чи дії підростаючої особистості, що вона і відчуває, спочатку не усвідомлюючи цього. Згодом у дитини формується поняття «добра» і «зла» як певного способу її взаємин з іншими. Діти засвоюють сформовані масовою свідомістю моральні вимоги у вигляді неписаних правил, знеособлених вимог. Вчинки та дії оцінюються моральною свідомістю учня не через їх причинну зумовленість, а з погляду їх цінності, створюючи тим самим свободу вибору дії, що перебуває в полі «добро–зло» [1].

Моральна свідомість у дітей формується:

- під впливом навколишнього середовища (внаслідок відбиття і пізнання реально існуючих взаємин людей);
- через засвоєння норм, вимог, принципів, ідеалів тощо, відображених у суспільній свідомості.

У моральній свідомості учнів розрізняють два взаємопов'язаних рівні: теоретичний (система моральних знань того чи іншого рівня узагальненості) та рівень «життєвого досвіду», «здорового глузду». На основі співвіднесення учнями засвоєваних знань морального характеру з власними спостереженнями та реальним досвідом взаємин з іншими формуються моральні переконання особистості, які можна розцінювати як системотворні компоненти моральної свідомості. Відсутність узгодженості дії зазначених джерел зумовлює різноманітні деформації морального розвитку особистості.

Значний внесок у розробку проблеми розвитку моральної свідомості здійснили психологи когнітивного напрямку. Його представники розглядають моральний розвиток як частину розвитку морального пізнання, тісно пов'язуючи його з розвитком когнітивних функцій, загальним інтелектуальним розвитком. Ж. Піаже був одним із перших психологів цього напрямку, який звернувся до проблеми морального розвитку. Його вважають засновником теорії розвитку моральної свідомості. Вчений вважав, що моральний розвиток є процесом адаптації дитини до оточуючої дійсності, тобто між інтелектуальним розвитком дитини і розвитком її моральності існує певна відповідність [9].

У теоретичній концепції Ж. Піаже проблема когнітивного розвитку розглядалася не лише в аспекті становлення у дитини інтелектуальних операцій, але й більш широко – як оволодіння дитиною логікою об'єктивно існуючого природного і соціального світу. Ця єдина логіка, першопочатково опосередкована культурною трансляцією, яку здійснюють для дитини батьки. Вона носить не лише характер пізнання предметної реальності світу, але і його соціальної сутності. У працях психолога з'ясовано, що вимоги логіки можна розглядати як в інтелектуальному, так і в моральному плані: логічна вимога може виступати як моральний імператив чи як інтелектуальний метод.

Діти не відкривають моральних істин і не шукають відповідних символів, вони засвоюють моральні поняття у готовому вигляді. Певна річ, процес засвоєння цих понять потребує педагогічних механізмів, які мають зробити його ефективним та дієвим. Тому вчитель повинен знати систему понять, які необхідно сформулювати в учнів; розуміти механізми засвоєння моральних понять на різних вікових етапах розвитку особистості.

Моральні поняття особистість засвоює на різних рівнях:

- елементарного узагальнення і вміння використовувати поняття у знайомих ситуаціях;
- сформованого в загальних рисах поняття і слабого вміння використовувати його в аналогічних ситуаціях;

- більш чіткого і усвідомленого поняття та вміння його застосовувати у незнайомих ситуаціях;

- повного опанування поняття і вміння використовувати його у будь-яких умовах життя та діяльності.

Успішність формування в особистості моральних понять залежить від опертя педагога на наочні уявлення, на зразки поведінки чи ідеали, які були сприйняті особистістю через досвід свого життя та діяльності. Визначальну роль відіграє ширина діапазону моральних знань учня, їх спрямованість, глибина моральних почуттів, стійкість форм поведінки тощо.

Роботу із засвоєння школярами моральних понять необхідно будувати, дотримуючись вимог концентричності, історизму та активності особистості. Спочатку діти не вміють аналізувати засвоєні поняття, диференціювати та узагальнювати їх. Після тривалої роботи з їх осмислення діти вчать давати абстрактно-логічні дефініції понять, а потім аналізувати їх, виявляючи високий рівень узагальнення, вміння логічно розмірковувати та наводити докази. На завершальному етапі учні вільно користуються поняттями у різних ситуаціях.

Водночас необхідно розширювати і поглиблювати зміст моральних знань учнів, наступність і циклічну послідовність у їх засвоєнні. Треба враховувати, що для молодших школярів доступний ситуативно-конкретний і образний зміст понять.

Історичність в організації роботи із засвоєння моральних понять потребує простеження змін їх змісту залежно від конкретних історичних та соціально-економічних умов життя людей. Вимога активності особистості закладає перехідний місток між опануванням моральних понять та формуванням на їх основі моральних переконань особистості. Адже останні обов'язково передбачають наявність власного погляду на події та вчинки, сформованість адекватного емоційного ставлення до моральних знань [4].

У науковій літературі обстоюється думка про те, що структура людських цінностей формується і будується не на основі вроджених і підсвідомих спонукань, а внаслідок свідомого, осмисленого відображення навколишньої дійсності. Наголошується, що одним з основних факторів формування особистісних цінностей є, насамперед, свідомо інтелектуальна робота особистості з більш повного і глибокого відображення дійсності.

Однак засвоєні моральні знання мають стати не просто сумою відомостей, які опанував учень, а його внутрішніми переконаннями, глибоко особистісним здобутком. Це потребує внутрішньої готовності учня до їх засвоєння та емоційного ставлення до моральних норм. Окремі з норм підтримуються і регулюються громадською думкою та громадським примушуванням, решта – звичками, але вони завжди співвідносяться зі свідомою, вольовою поведінкою особистості, яка характеризується насамперед своєю спрямованістю, а не лише результатом. Моральні знання, що не знайшли вираження у відповідних вчинках особистості, не можна ні схвалити, ні засудити. Як влучно зауважував свого часу

К. Ушинський, між переконанням у корисності будь-якого правила життя та виконанням його лежить безодня, що заповнюється силою звички.

Сучасна школа не може стояти осторонь від створення ефективного педагогічного середовища, що спрягло б формуванню в учнів морального досвіду, допомагаючи їм глибоко усвідомлювати суть і характер моральних відносин у житті.

У формуванні морального досвіду підрастаючої особистості упродовж усього часу навчання в школі вирішальну роль відіграють два взаємопов'язані процеси: навчання та виховання. Завдяки першому відбувається вироблення певної системи моральних знань, понять, поглядів, переконань, мотивів діяльності; виховання ж забезпечує формування стійких форм та способів моральної поведінки, моральних стосунків, прояв моральних почуттів та якостей [5].

Як відомо, моральне виховання особистості у молодшому шкільному віці відбувається під впливом багатьох факторів (сім'я, школа, позашкільні заклади, засоби масової комунікації). Роль навчання і виховання у цьому процесі, що здійснюється школою, специфічна і розкрити її можна на прикладі формування моральної свідомості та самосвідомості дитини. При цьому мета роботи вчителя полягає у вирішенні певної групи задач навчання і виховання, а їхнім результатом є нові особистісні утворення, психічні якості та властивості особистості учня.

Навчання і виховання використовують свої власні специфічні прийоми, методи і засоби впливу. У загальному вигляді їх відмінність чітко відображено у працях С. Л. Рубінштейна: «Психічні функції формуються у самому процесі їх функціонування і суттєво залежать від того об'єктивного змісту, на основі якого вони формуються. У дитини це функціонування невід'ємно пов'язане із засвоєнням змісту людської культури з тією системою міжлюдських відносин, що склалася у певному суспільстві. Засвоєння змісту культури здійснюється у процесі навчання; засвоєння системи міжлюдських відносин певного колективу, до якого належить індивід, – у процесі виховання, яке невід'ємно пов'язане з навчанням» [10].

Сформований таким чином підхід дає змогу більш наочно і предметно побачити відмінність можливостей морального впливу на особистість дитини шляхом навчання і виховання. Перш за все, це стосується матеріалу, що засвоюється, учнем і характером його діяльності. Шляхом навчання засвоюється культура суспільства, яка матеріалізована в певній системі наукових знань і яка вимагає, насамперед, розвитку теоретичних форм діяльності. Виховання здійснюється у процесі включення дитини до системи міжособистісних відносин, які розвиваються і засвоюються у практичній діяльності і спілкуванні.

Тому не тільки зміст, але й характер самої діяльності, в яку включений молодший школяр, дає змогу до певної міри диференціювати процеси навчання і виховання. У навчанні діяльність вчителя за своїм змістом в основному характеризується як процес передачі учням знань,

умінь, навичок і керівництво процесом їх засвоєння. У роботі вихователя акцент робиться на організацію життя і діяльності дітей, відбір матеріалу, який сприяв би розвитку дитини і нейтралізував би негативні впливи.

Таким чином, підкреслюючи єдність навчання і виховання в моральному формуванні особистості, можна виділити їх специфічні особливості. Диференціація можлива за наступними напрямками: задачами навчання і виховання, спрямованості їх змісту, змістом і способами діяльності вчителя, змістом діяльності учнів. Для навчання специфічною є теоретична, пізнавальна діяльність, для виховання – практична, що пов'язана з вирішенням життєво мотивованих важливих задач. Розглянувши загальне і особливе у процесах навчання і виховання, можна з'ясувати, як ці процеси будуть впливати на формування моральної свідомості учнів [5].

Моральна свідомість включає в себе знання, уявлення, поняття, оцінки, відношення, тобто ті характеристики свідомості, які опосередковують поведінку учнів як внутрішні умови, що її регулюють і скеровують. Через ці ж характеристики свідомості і на їхній основі розвивається самопізнання особистості, усвідомлення себе як носія моральності.

Використання виховних засобів у процесі навчання, формування моральної свідомості та самосвідомості учнів у межах вивчення певного матеріалу вимагає особливого, правильного підходу, спеціальної методики. Вченими висловлюється судження про те, що виховний матеріал зумовлює певний вплив на свідомість учнів навіть у тих випадках, коли він використовується як засіб для вирішення навчальної задачі.

Неусвідомлене сприйняття моральних знань у процесі навчання вимагає не тільки попередньої, але й подальшої роботи вчителя з морального виховання, тобто воно ефективне у тому випадку, якщо для цього підготовлений сприятливий ґрунт. Звідси випливає, що система засвоєння навчального матеріалу включає в себе і його моральний зміст, формування моральних знань дітей. Якщо ця сторона навчання впливає на моральну свідомість школяра, то вона є більш ефективною, оскільки пов'язана з навчальною теоретичною діяльністю школяра.

У процесі навчання, стверджують психологи, розвиваються мисленнєві операції, формуються поняття, якими оперує певна галузь наукового знання (навчальний предмет). Розвиток теоретичного мислення впливає і на процес пізнання моральних явищ. Вивчення моральних уявлень дітей підтверджує взаємозв'язок загального розумового і морального розвитку дитини. Діти із затримкою загального розвитку нечітко сприймають ситуацію морального характеру. Вміння спостерігати, здійснювати мисленнєві операції дозволяє молодшим школярам краще орієнтуватися в моральних проявах оточуючих. Використання художнього матеріалу у процесі навчання допомагає вчителю підвести учнів до аналізу конкретної моральної ситуації, сприяти появі інтересу до такого виду явищ. Отже, розвиток теоретичного мислення сприяє загальному і

моральному розвитку дітей у початкових класах, формує навички аналізу, узагальнення типових явищ, готує ґрунт для подальшого морального розвитку дитини.

Моральні відносини, що виникають в навчальній діяльності, є суттєвими і частіше зумовлюють моральний розвиток дитини, озброюють її практичними знаннями про найпростіші моральні норми, правила, вимоги.

Відомо, що у навчанні, якщо розглядати його як практичну діяльність, встановлюються певні стосунки (між вчителем та учнем, між однокласниками), які опосередковані процесом навчання, тобто формуються моральні оцінки, створюються і вирішуються моральні ситуації. Таким чином, у навчанні можна умовно виділити три компоненти, що зумовлюють формування моральної свідомості та самосвідомості молодшого школяра:

1. Зміст моральних знань, який включений у систему навчальних предметів (інколи як їх органічна частина, інколи як засіб для вирішення певної дидактичної задачі).

2. Теоретична діяльність школяра, який безпосередньо оперує моральними знаннями і сприяє аналізу і узагальненню моральних знань, отриманих із різних джерел.

3. Практична сторона навчання, яка формує моральні знання у процесі спілкування, взаємин, які виникають під час навчання [13].

У практичній діяльності молодші школярі вступають у певні відносини із світом речей, пізнають через них значення і цінність праці людини, пізнають норми і правила взаємин із людьми, що опосередковані діяльністю і спілкуванням. Ці відносини мають діловий і – що важливо – моральний характер. Така взаємозумовленість і взаємопов'язаність поступово усвідомлюється учнем і зумовлює його поведінку.

Таким чином, розвиток моральної свідомості буде успішним тоді, коли практична діяльність школярів має суспільне значення, спрямована на результат, необхідний для колективу, суспільства. Чітка організація діяльності школяра, досягнення запланованого результату дає змогу вчителю сформувати повагу до колективу, колективної праці. Оцінка вчителем і колективом ролі кожного учасника в спільній праці, їх взаємин, що допомагають або заважають роботі, тобто їх моральної позиції, суттєво впливає на формування моральної свідомості, практичного засвоєння знань і моральних норм, правил поведінки. Осмислення школярами моральних ситуацій, які виникають у зв'язку зі спільною задачею, їх вирішення колективом збагачують свідомість учня прикладами практичного вирішення моральних проблем. Такі знання носять життєво-емпіричний характер. Передача вчителем і засвоєння учнями моральних знань у процесі виховної роботи можна назвати своєрідним навчанням, яке особливо проявляється у різних формах моральної освіти.

Важливе місце у формуванні моральної свідомості та самосвідомості школярів посідають різні види виховної діяльності, які спрямовані безпосередньо на моральну освіту учнів. Це так звані

словесні форми виховання, ставлення вчителів до яких неоднозначне. Це пов'язано з тим, що знання, які засвоюють школярі у виховній роботі, повинні використовуватися вчителем інакше, ніж у навчальній роботі.

Моральні знання представлені в іншому аспекті – виховному, де немає оцінок, спеціального заучування, запам'ятовування, перевірок і засвоюються на зовсім іншій основі. Якщо дається якась система моральних знань (наприклад, у вигляді етичних бесід), то її ефективність зумовлюється актуальністю їх змісту, зацікавленістю в них учнів. Аналіз моральних знань показав, що діти звертають увагу на ті явища, які для них особистісно важливі. Навчання у процесі виховання характеризується своєю практичною спрямованістю. Представлення цих знань, з однієї сторони, спирається на вже наявний у школярів практичний досвід, а з другої, – вони включаються безпосередньо у систему повсякденної практичної діяльності учнів, завдяки чому знання стають актуальними і здійснюється безпосередній зв'язок між знаннями про норми, правила та особистою поведінкою.

Отже, у школі учні засвоюють певну систему моральних знань, яка будуватиметься з урахуванням розвитку пізнавальних інтересів учнів. Але, як показує шкільний досвід, учні повинні для цього «дозріти», а сама система – містити у доступній формі відповідні моральні знання. Практична спрямованість моральних знань виражається у тих формах, які фіксуються у свідомості школяра як уявлення про той чи інший факт поведінки, опис конкретного вчинку. Знання норм і особистісна поведінка не завжди збігаються. На певних етапах формування особистості (молодший шкільний вік) такі розходження забезпечують певний зв'язок з особливостями розвитку дитини [1].

Як відомо, взаємодія між вчителем і учнем обов'язково передбачає прояв активності з боку вихованця. Одним із аспектів її прояву на початкових етапах навчання є усвідомлення учнем виконання тих вимог, що ставляться до нього у школі. Без співвідношення своєї поведінки з існуючими в школі правилами дитина не може свідомо ставитися до навчання, суспільно корисної праці й своєї поведінки. Крім того, усвідомлення себе необхідно для того, щоб виховний вплив відповідним чином сприймався школярами. А це можливо у тих випадках, коли зміст самоусвідомлення наближається до дійсних результатів навчальної діяльності та поведінки учня. Дитина мусить знати себе, певним чином ставитися до себе з тим, щоб вимоги інших перетворювались у власні регулятори поведінки. Ось чому важливо знати, що, перш за все, діти молодшого шкільного віку починають усвідомлювати, коли усвідомлення свого «Я» стає дійовим.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, основними умовами розвитку моральної свідомості та самосвідомості молодшого школяра є, з однієї сторони, результат його теоретичної діяльності, спільного підходу до аналізу і узагальнення явищ дійсності, а з другої, – процес засвоєння і використання знань у практичній діяльності, у взаєминах з оточуючими людьми. Перетин цих двох умов сприяє новій

спрямованості у розвитку морального світогляду. Вирішення нових життєвих задач, соціальних вимог відображається на рівні моральної свідомості і, перш за все, самосвідомості, оскільки вона розвивається у основі самопізнання. Усвідомлення себе як особистості, що перебуває у певних взаєминах із людьми і навколишнім світом, відбувається у процесі активної діяльності суб'єкта, у визнанні ним своєї моральної позиції, характері спілкування з людьми. Для вчителя важливо максимально активізувати участь школяра у суспільно значущій діяльності, надаючи йому самостійність у виборі шляхів вирішення життєвих задач. Особливу увагу вчитель повинен звертати на моральні ситуації, які виникають у процесі навчання і виховання і допомагають учням усвідомити себе, свою поведінку, дати їм адекватну оцінку.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
2. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
3. Білозерська С. І. Психологічні умови розвитку моральної свідомості молодшого школяра : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С. І. Білозерська. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
4. Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості: навч. посіб. / Н. М. Вознюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 196 с.
5. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Х. : «ОВС», 2002. – 400 с.
6. Мар'єнко І. С. Моральне становлення особистості школяра / І. С. Мар'єнко. – К. : Знання, 1985. – 368 с.
7. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: навч. посібник / В. Г. Нестеренко. – К. : Абрис, 1995. – 336 с.
8. Нісімчук К. Технології виховання: морально-етичний аспект: монографія / К. Нісімчук, А. Нісімчук // Інститут педагогічних технологій. – Луцьк : Твердиня, 2009. – 180 с.
9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 690 с.
10. Рубинштейн С. Л. Избранные философско-психологические труды: Основы онтологии, логики и психологии / С. Л. Рубинштейн. Отв. ред. А. В. Брушлинский, В. А. Кольцова. – М. : Наука, 1997. – 462 с.
11. Сухомлинська О. В. Виховання як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2004. – № 2. – С. 2–5.
12. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: Монографія / Під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 368 с.
13. Чепіков В. Т. Виховання моральних якостей молодших школярів / Навчальний метод. посібник / В. Т. Чепіков. – Гродно : ГрГУ, 2001. – 189 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Bekh I. D. Vykhovannia osobystosti: pidruchnyk [Education of the personality: textbook] / I. D. Bekh. - K. : Lybid, 2008. – 848 s. (in Ukrainian)
2. Bekh I. D. Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku : navch. posib. [Personality in the expanse of spiritual development] / I. D. Bekh. — K. : Akademvydav, 2012. - 256 s. (in Ukrainian)
3. Bilozerska S. I. Psykholohichni umovy rozvytku moralnoi svidomosti molodshoho shkoliara : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: spets. 19.00.07 “Pedahohichna ta vikova psykholohiia” [Psychological conditions of the development of moral consciousness of junior : abstract. dis. ... the candidate of psychological sciences: spec. 19.00.07 “Pedagogical and developmental psychology”] / S. I. Bilozerska. — Ivano-Frankivsk, 2004. – 20 s. (in Ukrainian)
4. Vozniuk N.M. Etyko-pedahohichni osnovy formuvannia osobystosti: navch. posib. [Ethical-pedagogical bases of formation of personality: textbook] / N.M. Vozniuk. – K.: Tsentr navchalnoi literatury, 2005. – 196 s.(in Ukrainian)
5. Lozova V.I. Teoretychni osnovy vykhovannia i navchannia: navch. posib.[Theoretical foundations of education: textbook] / V.I.Lozova, H.V.Trotsko. – Kh.: “OVS”, 2002. – 400 s. (in Ukrainian)
6. Marienko I.S. Moralne stanovlennia osobystosti shkoliara [Moral formation of the personality of a schoolchild] / I.S. Marienko. – K.: Znannia, 1985. – 368 s. (in Ukrainian)
7. Nesterenko V.H. Vstup do filosofii: ontolohiia liudyny: navch. posibnyk [Introduction to philosophy: ontology of the person : textbook] / V.H. Nesterenko. - K: Abrys, 1995. - 336 s. (in Ukrainian)
8. Nisimchuk K., Nisimchuk A. Tekhnolohii vykhovannia: moralno-etychnyi aspekt: monohrafiia [Technology education: ethical aspects: monograph] / K. Nisimchuk, A. Nisimchuk // Instytut pedahohichnykh tekhnolohii. – Lutsk: Tverdynia, 2009. - 180 s. (in Ukrainian)
9. Piazhe Zh. Izbrannye psikhologicheskiye trudy [Selected psychological works] / Zh. Pyazhe. – M.: Mezhdunarodnaia pedahohicheskaiia akademiia, 1994. – 690 s. (in Russian)
10. Rubynshtein S.L. Izbrannye filosofsko-psikhologicheskiye trudy: Osnovy ontolohii, logiki i psikgolohii [Selected philosophical and psychological works: the fundamentals of ontology, logic and psychology] / S.L. Rubynshtein // Otv. red. A.V.Brushlinskiy, V.A. Koltsova. – M: Nauka, 1997. – 462 s. (in Russian)
11. Sukhomlinska O. V. Vykhovannia yak sotsialnyi protses: osoblyvosti suchasnykh transformatsiinykh zmin [Education as a social process: characteristics of modern transformational changes] / O.V.Sukhomlynska // Shliakh osvity. – 2004. – № 2. – S.2 – 5. (in Ukrainian)
12. Fenomenolohiia moralnoho rozvytku osobystosti: determinatsia, mekhanizmy, henezys: Monohrafiia [The phenomenology of moral development of a person: determination, mechanism, genesis: the Monograph] / Pid red. R.V.Pavelkiva, N.V. Korchakovoї. – Rivne: Volynski oberehy, 2009. – 368 s. (in Ukrainian)

13. Chepikov V.T. Vykhovannia moralnykh yakostei molodshykh shkoliariv / Navchalnyi metod. posibnyk [Forming of the moral qualities of juniors : textbook] / V.T. Chepikov. - Hrodno: HrHU, 2001. - 189 s. (in Ukrainian)

Аннотация. В статье раскрыты и проанализированы психологические закономерности развития нравственного сознания в процессе обучения и воспитания учащихся младшего школьного возраста. На основе анализа научных источников по проблеме исследования обоснованы теоретические основы формирования и развития нравственного сознания учащихся младшего школьного возраста с учетом их возрастных особенностей. Подчеркнута роль приемов, методов, средств обучения и воспитания и их специфических особенностей в нравственном формировании личности младшего школьника.

Ключевые слова: моральное сознание, моральное самосознание, младшие школьники, нравственные отношения, нравственные знания, обучение, воспитание.

Abstract. The article describes and analyzes the psychological regularities of development of moral consciousness in the process of learning and education of pupils of primary school age. Based on the analysis of scientific sources on the research problem theoretical grounds of formation and development of moral consciousness of pupils of primary school age, taking into account their age peculiarities are justified. The role of techniques, methods, means of training and education and their specific features in the moral formation of personality of juniors are highlighted.

The main conditions of the development of moral consciousness and consciousness of the juniors is, on the one hand, the result of his theoretical activity, a common approach to the analysis and synthesis of the phenomena of reality, and on the other hand – the process of assimilation and use of knowledge in practical activities and relationships with other people. The intersection of these two conditions contributes to a new orientation in the development of a moral worldview. Awareness of themselves as a person in certain relationships with people and the outside world, is in the process of active activity of the subject, in recognition of its moral position, the nature of communication with people. It is important for teachers to strengthen the participation of juniors in socially significant activity, presenting him independence in choosing the ways of solving problems in life. Special attention should be paid to the moral situations that arise in the process of training and education and help juniors to understand themselves, their behavior, give them an adequate assessment.

Key words: moral consciousness, moral self-consciousness, juniors, moral relations, moral knowledge, studying, upbringing.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2016